

UGROŽAVANJE PRIRODE I KULTURE KAO IZAZOV ZA BIOETIKU I MULTIKULTURALIZAM

Hrvoje Jurić

Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska

The globally ruling techno-scientific-economic-political complex has been equally and similarly endangering both "first nature" (i.e. *bios* and *physis*) and "second nature" (i.e. human culture in the widest sense). An integrative approach to the key problems of today's world requires that, in terms of their *subject*, we regard these two fields jointly while appreciating their heterogeneity. *Methodologically* speaking, it requires that we develop pluriperspectivism. Bioethics and multiculturalism meet at both levels. Accordingly, following an analysis of the techno-scientific-economic-political matrix, this paper discusses the interrelations between bioethics and multiculturalism so as to show that only an integrative and pluriperspectival approach enables us to detect, articulate and solve the problems that issue from the radical endangerment of both nature and culture. Special attention is given to some of Vandan Shiva's works, which are useful for recognising the nature and global dimensions of the said problems, as well as the *Lošinj Declaration of Biotic Sovereignty* (2004), which represents a solid conceptual basis for the protection of "biocultural sovereignty" and "biocultural rights".

U naslovu ovog rada oslovljena su četiri pojma: priroda, kultura, bioetika i multikulturalizam. Dakako, svaki od ovih pojmova može biti "pojam-kišobran", "pojam-isprika", prazan pojam, puka fraza ili ideološki manipulabilan pojam. No, ovdje polazimo od toga da svaki od tih pojmova ima svoju povijest i svoju povijest utjecaja (*Wirkungsgeschichte*), a to znači i svoj izvor i svoje utemeljenje, svoju čvrstu bazu – što ovom prilikom neće biti obrazlagano, ali to svakako treba imati u vidu. Treba, dakle, imati u vidu i "sumnjivost" ovih pojmova i njihovo intersubjektivno potvrđeno opće važenje.

Ipak, naglašavamo da polazište ovdje predstavljaju pojmovi "prirode" i "kulture" u onom smislu u kojem se oni danas nalaze u *međusobnoj opreci*. Tu opreku, koja nam se danas čini tako samorazumljivom, nekoć je trebalo dokazivati, a ta je činjenica, pak, sama po sebi dokaz da je nekoć postojalo manje ili više koherentno jedinstvo tih dviju sfera (prirodne i kulturne) ili barem njihova uska međusobna upućenost, koja se s napredovanjem civilizacije, a osobito tokom Novoga vijeka, pa sve do naših dana, konceptualno rastakala; dakako – što tek danas

vidimo u punom svjetlu – i sa faktičnim posljedicama, kako po prirodu, tako i po kulturu.¹

O *supripadnosti* prirode i kulture govori već to što pojam *kultura* izvorno znači uzgoj, uzgajanje, njegovanje, i to kako čovjeka i ljudskog, tako i svega drugog što se odlikuje životom, rastom i razvojem. To je preživjelo, primjerice, u izrazu "poljoprivredne kulture".

O supripadnosti prirodnog i kulturnog govori, primjerice, i Van Rensselaer Potter kad *preživljavanje* (*survival*) tumači kao *adaptaciju* (Potter, 1988: 5-7). Prirodna adaptacija (bilo da je *fiziološka*, koja se tiče individualnih članova neke vrste ili *evolucijska*, koja se tiče samih vrsta) nalazi svoj adekvat u *kulturnoj adaptaciji*. Kulturna adaptacija počiva na fiziološkoj i evolucijskoj adaptaciji i njima je ograničena, ali ih također nadilazi. No, važno je uočiti da je kulturna adaptacija zapravo specifično ljudsko "ponavljanje" onoga što je svojstveno svim živim bićima i vrstama.

Konačno, o supripadnosti prirode i kulture govore i novija istraživanja, pa i formirane znanstvene discipline poput *kulturne botanike* i *kulturne zoologije/animalistike*, gdje se pokazuje do koje su mjere materijalno i duhovno prožeti ljudski i ne-ljudski svijet.²

S druge strane, o *razgraničenju*, o utvrđivanju granice između između prirode i kulture (kao "ne-ljudskog" i "ljudskog") govori čitav *mainstream* zapadnjačke filozofije, tj. brojni filozofi među kojima možemo istaknuti Hegela koji u *Predavanjima o filozofiji svjetske povijesti* kaže: "Nakon stvaranja prirode, nastupio je čovjek i on predstavlja opreku spram prirodnog svijeta. On je biće koje se uzdiže u drugi svijet. Mi imamo u našoj općoj svijesti dva carstva: ono prirode i ono duha. Carstvo duha je ono što je proizveo čovjek." (Hegel, 1966: 50)

Zahvaljujući Hegelu i drugim rodonačelnicima europskog (a to ujedno znači i globalnog, svjetskog) modernog doba, danas s takvom samorazumljivošću govorimo o "prvoj" i "drugoj" prirodi. "Prva priroda", sažeto govoreći, podrazumijeva *bios* i *fysis*, a "druga priroda" ljudsku kulturu u najširem smislu riječi.

No, ovdje neće biti riječi o *prirodi i kulturi naprosto*, nego o *ugroženosti* prirode i kulture. Stoga moramo najprije reći nešto o agensu tog ugrožavanja, a to je – globalno vladajući *tehnoznanstveno-ekonomsko-politički kompleks*, koji poput *matrixa* vlada današnjim svijetom, što može zvučati kao "teorija zavjere", ali je nažalost dokazivo i empirijski.

---

¹ O tome usp. npr. Naess, 2005.

² Usp. Visković, 1996; Visković, 2001; Marjanić/Zaradija Kiš (ur.), 2007.

Pod tehnoznanostću mislimo na onaj spoj prirodne znanosti i tehnologije (u prvom redu biotehnologije i informacijsko-komunikacijskih tehnologija) koji ima ambiciju da bude jedini važeći oblik znanja i upravljanja ljudskim i neljudskim životom na Planeti. Pod ekonomijom ovdje mislimo na globalno vladajuću neoliberalističko-kapitalističku ekonomiju, a pod politikom na jednako tako globalno vladajuću liberalno-demokratsku političku paradigmu koja – usprkos svojim slobodarskim izvorima – u praksi danas funkcionira kao birokratsko-militaristička politika moći.

Taj globalno vladajući tehnoznanstveno-ekonomsko-politički sklop u podjednakoj mjeri i na sličan način ugrožava "prvu prirodu" i "drugu prirodu". Ali tome nije tako samo zato što taj sklop ima *totalnu* moć i ekstremnu sveobuhvatnost, nego i zato što su ta dva područja najuže povezana. Totalnost (pa i totalitarnost) ovog sistema – paradoksalno – djeluje protiv *cjelovitosti* prirode i kulture. Jer: ona, s jedne strane, fragmentira, raspršuje i razara cjelinu, a s druge strane, uprošćuje, uniformira i usisava.

O čemu se pritom radi nastojat ćemo pokazati na primjerima koje navodi Vandana Shiva, indijska fizičarka koja je svjetski poznata postala zahvaljujući svom ekološko-aktivističkom angažmanu. Vandana Shiva, naime, u svoje dvije knjige, *Ratovi za vodu* (Shiva, 2006a) i *Biopirarstvo* (Shiva, 2006b), pokazuje najprije do koje su mjere povezani priroda i kultura, a potom kako ovdje imenovani i stigmatizirani sklop tehnoznanosti, ekonomije i politike razara supstancu zajedničku onom prirodnom i onom kulturnom.

Budući da je religija jedan od ključnih elemenata onoga što nazivamo kulturom, detektiranje najavljenog problema najjednostavnije je (ali nipošto pojednostavljujuće) izvršiti preko religije, odnosno preko onog religijskog i religioznog. Shiva to čini, u svojoj knjizi *Ratovi za vodu*, govoreći o "svetim vodama", odnosno o poimanju i imanju vode (izvora, rijeka, itd.) u okviru budizma i drugih indijskih religija, ali opet ne samo indijskih, budući da, u tom kontekstu, govori i o islamu i kršćanstvu.

Citirajući *Kur'an* ("Voda je izvor sveg života") i *Taittiriyaśamhitu* ("Voda je najveći uzdržavatelj i stoga nalik majci"), Shiva kaže: "Kroz cijelu povijest izvori su vode bili sveti, iskazivalo im se štovanje i strahopočitanje. Pojavom slavina i flaširane vode zaboravili smo da je voda, prije no što potekne kroz cijevi i prije no što potrošačima bude prodana u plastici, dar prirode. U Indiji je rijeka sveta. Rijeke se smatraju produžecima i djelomičnim očitovanjima božanstava. Prema rgvedskoj kozmologiji, i sama se mogućnost života na Zemlji dovodi u vezu s oslobađanjem nebeskih voda, iza kojeg stoji Indra, bog kiše. Indrin neprijatelj Vrtra,

demon kaosa, zaustavio je vodu i gomilao je te tako onemogućio stvaranje. Kad je Indra porazio Vrtru, nebeske su se vode izlile na Zemlju i niknuo je život." (Shiva, 2006a: 159)

Shiva također navodi, tabelarnim prikazom, nešto što se isprva može činiti kao kuriozitet, ali ipak govori nešto bitno. Ona, naime, navodi 108 imena rijeke Ganges; dakle, 108 načina na koje Indijci koji žive u slivu Gangesa nazivaju tu rijeku (usp. Shiva, 2006a: 169-175).

Ganges, dakle, nije samo prirodna, nego i kulturna činjenica. A napad na ovu rijeku (izgradnja hidrocentrala, o kojima govori Shiva, sa svim katastrofalnim posljedicama koje to izaziva), s jedne je strane napad na jedan prirodni entitet i prirodu kao takvu, a s druge strane također napad na tradicionalni način života, nematerijalnu kulturu, društveni život, kulturu kao takvu.

U toj tehnoznanstveno-ekonomsko-političkoj perspektivi (koja, *nota bene*, ima ambiciju da bude jedinom perspektivom) inherentna vrijednost prirode i života je zamijenjena pseudo-vrijednošću, dakle, "vrijednošću" koju možemo pisati samo pod navodnicima, a to je ekonomska vrijednost, robna vrijednost, vrijednost kapitala i profita.

Osim što je to napad na religiozna uvjerenja, ona u kojima je jedna rijeka na neki način božanska, a u svakom slučaju božje djelo, to je i napad na tradicionalni način života, koji više nije samo religijska stvar, iako je sukonstituiran od strane religije.

To se – još i više – pokazuje u jednom drugom problemu, koji Shiva naznačuje u *Ratovima za vodu*, a razvija u *Biopirarstvu*. Radi se o industriji genetičkih modifikacija, koja je impregnirana odgovarajućom ideologijom. Naime, GM-kompanije, sa svojim "Drang nach Osten", potčinjavanje "istočnjaka" vrše putem "biopirarstva" i plasiranja genetički modoficiranih organizama i proizvoda u "treći svijet", na suptilniji, ali možda još razorniji način od prethodno naznačene "hidrocentralizacije". To je, pak, praćeno jednom novorsnom mitologijom, onom o GMO-ima kao spasiteljima čovječanstva: GMO se pojavljuju kao *deus ex machina*, kao *univerzalno* rješenje za probleme svjetske gladi, pretjerane upotrebe pesticida, a u novije vrijeme i kao rješenje problema zagađenosti minama u zemljama pogođenima ratom.

"Univerzalnost", pak, u ovom slučaju nema tradicionalni pozitivan prizvuk. Jer ona ovdje znači – nesnošljivost prema bilo kakvoj raznolikosti: "Bioraznolikost ubrzano prerasta u primarno poprište sukoba između svjetonazora zasnovanih na raznolikosti i nenasilju te onih zasnovanih na monokulturama i nasilju." (Shiva, 2006b: 134)

Ono što je Vandana Shiva pisala u svojim knjigama, izvorno objavljenima 1997. i 2002., na sličan je način, ali posve nezavisno od

Shivinih djela, formulirano u *Lošinjskoj deklaraciji o biotičkom suverenitetu*. Ovaj je tekst napisan, usuglašen i prihvaćen 2004. godine u Malom Lošinj (Hrvatska), tijekom 3. *Lošinjskih dana bioetike*, zahvaljujući ponajprije *spiritus movensu* hrvatskih i jugoistočnoeuropskih bioetičkih gibanja Anti Čoviću.³ U nastavku ćemo navesti odlomke iz *Deklaracije* koji ilustriraju njezina polazišta, glavne teze i namjere.

"Područje živog (bios) i područje kulture raznorodne podloge na kojima se zasniva ljudska individualna i društvena egzistencija. U samoj konstituciji ljudskog bića prisutne su kao podvojenost ljudske naravi i djelatne kao antagonizirajući momenti koji stvaraju produktivnu napetost unutar ljudske egzistencije. Glavni globalizacijski tokovi, koji nisu nošeni vizijom svjetskog ethosa, niti idejom svjetskog društva, nego interesima svjetske trgovine i ambicijama svjetske prevlasti, ugrozili su ta heterogena područja na identičan način, poništavajući raznolikost kao njihovu temeljnu strukturu i bitnu značajku.

Stoga je nužno područje živog i područje kulture utvrditi kao suverena područja i učiniti ih otpornima prema globalizacijskom niveliranju razlika s heteronomne pozicije trgovačkog interesa i političke prevlasti. Samo iz biotičkog i kulturnog suvereniteta mogu se izvesti biotička i kulturna prava kao suverena prava koja ne podliježu trgovinskim i političkim odnosima i utjecajima. Biokulturna prava odnose se na očuvanje biotičkog i kulturnog nasljeđa, te na zaštitu aktualne konstitucije i egzistencije biotičke i kulturne zajednice.

Suverenitet se izvorno odnosi na državnu vlast i označava njen najviši rang. (...) Četiri stoljeća kasnije politički suveren je došao u mogućnost da prekorači tako zacrtanu granicu i uzurpira ovlasti odlučivanja o promjeni prirodnog poretka života i uvođenju genetički modificiranih organizama u prirodu. Pritom su temeljne biotičke strukture i moći pretvorene u robu (patenti), a priroda je postala elementom trgovinskog sustava i trgovačkih sporazuma. To je ujedno i najniža točka do koje je čovjek pao u svome odnosu prema prirodi, u kojoj je postao 'trgovac prirodom'.

Pojam biotičkog suvereniteta izražava autohtonost kao vrhovno i nepovredivo načelo samoodržanja životne zajednice. Budući da je čovjek kao član političke zajednice ujedno i jedini odgovorni član biotičke zajednice, na političku vlast prelazi obveza očuvanja biotičke suverenosti. Politička vlast međutim ne može steći ovlasti mijenjanja ili narušavanja autohtone konstitucije životne zajednice." (*Deklaracija o biotičkom*

---

³ O povijesti, kontekstu i implikacijama *Lošinjske deklaracije o biotičkom suverenitetu* usp. Čović, 2005, gdje se također može pronaći i cjeloviti tekst *Deklaracije* na njemačkom jeziku.

suverenitetu, 2004)

U *Deklaraciji o biotičkom suverenitetu* se na pregnantan način objedinjuje i razmatra biotičku i kulturnu raznolikost, bioraznolikost i multikulturalizam, a time i život/prirodu i kulturu.

Pitanje "Zašto je bioraznolikost (kao pluralnost života i prirode) po sebi vrijednost?" istovjetno je pitanju "Zašto su život i priroda po sebi vrijednost?". A pitanje "Zašto je multikulturalizam (kao pluralnost kultura) po sebi vrijednost?" istovjetno je pitanju "Zašto je kultura po sebi vrijednost?".

Naravno, različiti oblici života i kulture zahtijevaju diferenciranje unutar etičke rasprave o životu i kulturi; zahtijevaju stupnjevanje i skrupulozno rješavanje moralnih konflikata koji nastaju u srazu različitih oblika života i različitih kultura. Ali načelo zaštite raznolikosti, biotičke i kulturne, ne smije se gubiti iz vida, jer raznolikost života i kulture preduvjet je održanja živoga i kulturnoga; ako pod *održanjem* ne mislimo samo na *puko održanje* i ako pod životom (životom naprosto i kulturnim ili društvenim životom) mislimo – etički, dakako – ne *puki život* nego *dobar život*.

Sve to se daje na plodotvoran način objediniti i pod jednim vidom promišljati unutar *etike života*, dakle *bio-etike*, ako govorimo o bioetici u njezinu integrativnom obliku, kojeg se zagovara, pa čak i institucionalno razvija pod imenom *integrativne bioetike*.⁴ Integrativna bioetika je

---

⁴ Projekt *integrativne bioetike* još uvijek se razvija, što znači da je okupljanje i sistematiziranje različitih integrativno-bioetičkih tendencija u razudenoj bioetičkoj raspravi, koje su do sada zasebno razvijane, još uvijek u tijeku. No, dosadašnje artikulacije ideje i ciljeva integrativne bioetike, koje se može pronaći na različitim mjestima, dopuštaju nam zaključiti kako su već postavljeni dovoljno čvrsti temelji za izgradnju i daljnje razvijanje integrativne bioetike. Ipak, koncept integrativne bioetike još uvijek čeka svoju sistematičniju i ekstenzivniju eksplikaciju. Formuliranje i provedba znanstveno-istraživačkih projekata, objavljivanje daljnjih znanstvenih članaka, publikacijâ zborničkoga tipa i očekivanih monografskih djela svakako će doprinijeti *teorijskom fundiranju* integrativne bioetike, a značajan poticaj će nesumnjivo doći i iz paralelnog *institucionalnog etabliranja* integrativno-bioetičkog projekta. Pritom mislimo prvenstveno na *Bioetički forum za jugoistočnu Europu* – međunarodnu konferenciju koja se od 2005. godine održava u Malom Lošinj, a utemeljena je i razvija se u konceptualnom horizontu integrativne bioetike – te na druge sastavnice ambiciozno postavljenog projekta, koje su začete u krugu inicijatora i sudionika *Bioetičkog foruma* (bioetičke ljetne škole, Referalni centar za bioetiku u jugoistočnoj Europi, itd.). U ovom kontekstu valja spomenuti i *Lošinjske dane bioetike*, međunarodnu znanstveno-kulturnu manifestaciju koja se, također u Malom Lošinj, održava od 2002. godine. – O konceptu i osnovnim crtama *integrativne bioetike* usp. ponajprije Čović, 2004; Čović/Hoffmann (ur.), 2005; Čović/Hoffmann (ur.), 2007; Valjan (ur.), 2007.

koncepcija novijeg datuma, iz čije perspektive se pogrešnima i kontraproduktivnima smatraju sva dosadašnja reduciranja bioetike, i tematsko-problemska i disciplinarno-metodološka. Bioetika je, u tom smislu, *otvoreno područje susreta i dijaloga različitih znanosti i djelatnosti, te različitih pristupa i pogleda na svijet, koji se okupljaju radi artikuliranja, diskutiranja i rješavanja etičkih pitanja vezanih za život, za život u cjelini i u svakom od dijelova te cjeline, za život u svim njegovim oblicima, stupnjevima, fazama i pojavnostima*. Glavne karakteristike tako shvaćene bioetike mogu se sažeti kroz pojmove multi-, inter- i trans-disciplinarnosti, pluriperspektivnosti, te integrativnosti. *Multidisciplinarnost* bi značila – okupljanje svih ljudskih znanosti i djelatnosti relevantnih za bioetička pitanja; *interdisciplinarnost* – poticanje dijaloga i iznalaženje modusa za suradnju svih tih disciplina; a *transdisciplinarnost* – *nadilaženje* međusobnih razlika, odnosno objedinjavanje različitosti u jedinstvenom, bioetičkom pogledu fokusiranom na pitanja koja ne mogu biti proniknuta iz perspektive *jedne* znanosti ili *jednog* područja. Time se već uvodi u igru pojam *pluriperspektivnosti*, koji bi značio objedinjavanje i dijaloško posredovanje ne samo znanstvenih, nego i ne-znanstvenih, odnosno izvan-znanstvenih prinosa, uključujući različite načine refleksije, različite misaone i kulturne tradicije, odnosno različite poglede koji počivaju na kulturnim, religijskim, političkim i inim posebnostima. No, ne radi se o njihovom mehaničkom okupljanju, nego o *zbiljskoj integraciji*, izradi jedinstvene platforme za raspravu o etičkim problemima vezanima uz život i razvijanju integrativne metodologije. *Integrativnost* bi stoga trebala označavati zadaću (odnosno sposobnost) bioetike da sve različitosti o kojima je bilo riječi okupi u jedinstveni *bioetički pogled*, radije negoli u disciplinarni i disciplinirani znanstveni okvir.

Glavni cilj integrativne bioetike stoga bi bilo pružanje *orijentacije* za odgovaranje na neke od ključnih problema čovječanstva i Planete, te njegovanje i artikuliranje rastućeg *bioetičkog senzibiliteta*; dakle, ne scijentifičko menadžerstvo i izgradnja "lijepih teorija", nego dalekosežno promišljanje opstanka pod biocentričkim načelima te akcija koja može potaknuti konkretne društveno-političke pomake.

Jedino integrativni i pluriperspektivni pristup omogućuje detektiranje, artikuliranje i rješavanje pitanja koja proizlaze iz radikalnog ugrožavanja prirode i kulture. Integrativni pristup ključnim problemima današnjice zahtijeva, dakle, na *predmetnoj* razini, promatranje prirode i kulture pod jednim vidom, uz uvažavanje njihove raznorodnosti, dok na *metodološkoj* razini zahtijeva razvijanje *pluriperspektivnosti*. Stoga se integrativna, pluriperspektivistička bioetika i multikulturalizam susreću na obje razine, predmetnoj i metodološkoj.

Multikulturalnost podrazumijeva pluriperspektivnost. A ta pluriperspektivnost, osim što je "princip po sebi", usmjerena je protiv *monoperspektivnosti* koja je – koliko god nam se današnji svijet života činio raznolikim – konceptualna osnovica danas vladajućih modela vladanja svijetom. To se odnosi kako na monoperspektivizam tehnoznanosti, tako i na monoperspektivizam neoliberalističke kapitalističke ekonomije, te birokratsko-militarističke politike. Možemo, naime, govoriti o "mekdonaldizaciji", "kokakolizaciji", "mikrosoftizaciji", američkom vidu "demokratizacije" barbara, ali u svakom se slučaju radi o jednom pseudo-univerzalizmu, odnosno o jednoj *globalizaciji moći*, moći koja, slijepa za ono što ne služi njezinu interesu, potpuno isključuje dimenziju *odgovornosti* koja se – kako etika oduvijek pokazuje – nužno veže uz *moć* kao mogućnost/sposobnost i snagu djelovanja.

No, sada – otkad smo spoznali razmjere našega djelovanja i krhkost čovjeka i prirode – ni moć ni odgovornost više se ne mogu shvaćati samo kao kategorije tradicionalne antropoetike, kao kategorije koje važe unutar socio-političke sfere i ljudskoga svijeta. Iako je oduvijek i uvijek živio u svijetu živoga, čovjek je bio sklon konceptualno i stvarno se izdvajati iz njega, izdizati se iz svoje prirodne (tj. prirodene) okoline, kako bi se oslobodio od tzv. prirodne nužnosti i ušao u sferu slobode. Sada tu slobodu ipak više ne smijemo shvaćati samo kao permanentno proizvođenje moralnog univerzuma i ljudskog univerzuma uopće od strane čovjeka, nego i kao oprezno kretanje čovjeka unutar zatečenoga univerzuma života i prirode, za koji znamo da je oduvijek čovjekova *kuća*, ali nam sada predstoji da uz pomoć bio-etike napišemo i tome primjeren *kućni red*.

Literatura

Čović, Ante. 2004. Etika i bioetika. Razmišljanja na pragu bioetičke epohe. Zagreb: Pergamena.

Čović, Ante. 2005. Bioethik unter den Bedingungen des Postkommunismus – Fallbeispiel Kroatien. U: Ante Čović / Thomas Sören Hoffmann (ur.), Bioethik und kulturelle Pluralität / Bioethics and Cultural Plurality, Sankt Augustin: Academia Verlag, str. 148-172.

Čović, Ante / Hoffmann, Thomas Sören. (ur.) 2005. Bioethik und kulturelle Pluralität. Die südosteuropäische Perspektive / Bioethics and Cultural Plurality. The Southeast European Perspective. Sankt Augustin: Academia Verlag.

Čović, Ante / Hoffmann, Thomas Sören. (ur.) 2007. Integrative Bioethik. Beiträge des 1. Südosteuropäischen Bioethik-Forums, Mali Lošinj 2005 / Integrative

- Bioethics. Proceedings of the 1st Southeast European Bioethics Forum, Mali Lošinj 2005. Sankt Augustin: Academia Verlag.
- Deklaracija o biotičkom suverenitetu (2004).
http://damp.nsk.hr/arhiva/vol1/600/2549/www.zeleni.hr/gmo/dok/Losinjaska_deklara_cija.doc
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1966. Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte, sv. I: Die Vernunft in der Geschichte (1830). Hamburg: Felix Meiner.
- Marjanić, Suzana / Zaradija Kiš, Patricija. (ur.) 2007. Kulturni bestijarij. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Hrvatska sveučilišna naklada.
- Naess, Arne. 2005. Culture and Environment. The Trumpeter. 21 (1). 53-58.
- Potter, Van Rensselaer. 1988. Global Bioethics. Building on the Leopold Legacy. East Lansing. Michigan State University Press.
- Shiva, Vandana. 2006a. Ratovi za vodu. Privatizacija, zagađivanje i profit. Zagreb: DAF.
- Shiva, Vandana. 2006b. Biopiratsvo. Krada prirode i znanja. Zagreb: DAF.
- Valjan, Velimir. (ur.) 2007. Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije. Sarajevo: Bioetičko društvo u Bosni i Hercegovini.
- Visković, Nikola. 1996. Životinja i čovjek. Prilog kulturnoj zoologiji. Split: Književni krug.
- Visković, Nikola. 2001. Stablo i čovjek. Prilog kulturnoj botanici. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.